

Poznań, 25 marca 2023 r.

dr hab. Anna Weronika Brzezińska, prof. UAM
Instytut Antropologii i Etnologii
Wydział Antropologii i Kulturoznawstwa
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
email: awbrzez@amu.edu.pl

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

autorstwa mgr Agnieszki Szokaluk-Gorczyca pt. *Cmentarze prawosławne i grekokatolickie wschodniego pogranicza kulturowego (obszar województwa lubelskiego)*, ss. 439, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział filologiczny, Instytut Nauk o Kulturze, Lublin 2022

Promotor: Prof. dr hab. Jan Adamowski

Recenzowana rozprawa doktorska poświęcona jest zagadnieniu cmentarzy prawosławnych i grekokatolickich położonych na obszarze wschodniego pogranicza kulturowego, ograniczonego ramami administracyjnymi województwa lubelskiego. To obszerne opracowanie ma charakter szczegółowego opisu etnograficznego, będącego efektem kilkuletnich i bardzo żmudnych badań terenowych przeprowadzonych przez Autorkę w latach 2005-2020. W sumie zinwentaryzowano, opisano i zanalizowano materiał badawczy pochodzący z 213 cmentarzy – położonych głównie na obszarach wiejskich.

Praca składa się z siedmiu rozdziałów, a jej struktura jest dobrze przemyślana i logiczna, chociaż proporcje pomiędzy poszczególnymi rozdziałami są bardzo różne (np. „Rozdział III” liczy 6 stron, a Rozdziały 5 i 6 jako najbardziej obszerne liczą odpowiednio 130 i 112 stron). Pracę otwiera „Wstęp” zawierający ogólny opis przedmiotu badań i celu badań (a cele Autorka stawia sobie trzy), by w kolejnej części pracy („Rozdział I”) skupić się na dość dokładnym opisie tego, czym był cmentarz w historii kultury. Narracja sięga aż 300 tys. lat p.n.e i szczegółowo prowadzi czytelników przez kolejne epoki kultur pradziejowych. Za cenne uważam rozważania podjęte w Podrozdziale 1.5., dotyczące form upamiętniania zmarłych wschodniej Słowiańszczyzny. Jak sama Autorka pisze we wprowadzeniu do tego podrozdziału – motywacją do podjęcia rozważań był bezpośredni związek z badanym przez Nią terenem. W „Rozdziale II” podjęła rozważania dot. uwarunkowań historyczno-politycznych i społeczno-religijnych rozwoju funkcjonowania i rozwoju cmentarzy chrześcijaństwa wschodniego

na terenie województwa lubelskiego. Ta dobrze opracowana część rozprawy doktorskiej w ciekawy i wyczerpujący sposób nakreśla specyfikę obszaru. Jest także dobrym tłem do tego, by zrozumieć losy cmentarzy wiejskich, które zostały przez Autorkę zbadane i opisane.

„Rozdział III” opisuje stan badań oraz bazę źródłową będącą podstawą pracy, a także metody i techniki badawcze. I ta część wzbudziła we mnie niedosyt. Długotrwałe (piętnastoletnie) badania etnograficzne mogły pozwolić Autorce na obserwację tego, w jaki sposób cmentarze zmieniały się, czy zmieniała się ich funkcja, sposób zagospodarowania, czy oznaczenia (np. pod kątem turystyki). Zabrakło mi konkretnej informacji czy udało się zrealizować Autorce tzw. „badania powrotne”, czyli kilkukrotne odwiedzanie tego samego miejsca i badanie / dokumentowanie zmian zachodzących w krajobrazie. W tym miejscu można było także uzupełnić tekst o teoretyczne rozważania nad tym czym jest krajobraz kulturowy i w jakim stopniu cmentarze są istotną jego częścią. Nie uzyskałam także informacji dotyczącej ewentualnych rozmów (wywiadów nieformalnych, nieustrukturyzowanych), podczas których udało się dotrzeć do jakichś informacji np. tych dotyczących współczesnego znaczenia funkcjonowania cmentarza w danym krajobrazie kulturowym, a zwłaszcza społecznym. To nie musiał być warunek konieczny badania, ale informacja o tym pozwoliłaby precyzyjniej zapoznać się ze stosowanymi przez Autorkę technikami badawczymi – czy starała się stosować triangulację metod badawczych; tych nastawionych na dokumentację (inventaryzacja, dokumentacja, opis) oraz na rozmowę (jako uzupełnienie informacji lub poszukiwaniu tropów badawczych, potencjalnie możliwych do wykorzystania). Podrozdział 3.3. „Narzędzia i techniki badawcze” (s. 64-69) moim zdaniem nie wyczerpuje tematyki dot. przeprowadzania badań, jest właściwie podrozdziałem metodologicznym, skupiającym się na narzędziach interpretacyjnych a nie badawczych. Na str. 68 Autorka pisze o cmentarzu jako „tekście kultury”, by w akapicie poniżej wspominać o nim jako o „tekście kulturowym”. Interesuje mnie czy pojęcia „tekst kultury” i „tekst kulturowy” traktuje synonimicznie, czy jednak jako dwa, odmienne sposoby patrzenia na przestrzeń cmentarza?

W „Rozdziale IV” znajdujemy bardzo szczegółowy i rzetelnie przygotowany opis zachowanych materiałów archiwalnych dotyczących cmentarzy chrześcijaństwa wschodniego na obszarze województwa lubelskiego. Są to źródła zachowane w archiwach i akty prawne (wraz z ich omówieniem), szczególnie te regulujące powstawanie cmentarzy w wiekach XIX i XX. Na str. 88 Autorka wspomina o działalności Towarzystwa dla Natury i Człowieka, które od 2005 roku prowadzi prace remontowe i porządkowe na cmentarzach chrześcijaństwa wschodniego. Zabrakło mi informacji (w tym rozdziale lub we wcześniejszych częściach

pracy), czy zgromadzona przez Towarzystwo dokumentacja lub informacje uzyskane bezpośrednio od członków Towarzystwa stanowiły jakąś część zgromadzonego materiału badawczego?

„Rozdział V” (najobszerniejszy) jest bardzo dobrze skonstruowanym rozdziałem o charakterze metodologicznym, kluczowym dla omówionego w kolejnej części pracy materiału badawczego. Szczególnie podrozdział 5.2. „Nagrobek jako makroznak” zawierający typologię nagrobków oraz symbolikę różnych ich form jest według mnie znakomitym, konkretnym opisem służącym celom pracy. Za zasadne uważam to, że opisane zostały także lapidaria, które są szczególnym wyrazem lokalnej (społecznej) pamięci, pozwalającej trwać nadal w krajobrazach tym miejscom, które zostały zniszczone, zniwelowane lub po prostu uległy zapomnieniu. Podobnie za ważny uważam opis rodzajów i funkcji tzw. cmentarnej roślinności, która była (i nadal pozostaje) stałym elementem aranżacji przestrzeni cmentarzy.

„Rozdział VI” w całości poświęcony został na zaprezentowanie zgromadzonego materiału badawczego. Autorka przyjęła kryterium podziału na „obszary” – południoworoztoczański (galicyjski), hrubieszowsko-zamojski, chełmski i południowopodlaski. Każdorazowo opis jest zaprezentowany według tego samego schematu (co nadaje całości czytelną strukturę), czemu towarzyszy ogólny opis i charakterystyka terenu, z uwzględnieniem rodzajów form nagrobkowych oraz stanu ich zachowania. Istotnym elementem są zamieszczone dwie mapy (pomiędzy stronami 229-230). Pierwsza z nich pokazuje zasięgi obszarów (każdy jest zaznaczony innym kolorem), a druga pokazuje umiejscowienie cmentarzy, które zostały zbadane. Szczególnie ta druga mapa pokazuje skalę przeprowadzonych badań oraz wielkość obszaru, co wymagało ze strony Autorki zrealizowania wielu podróży badawczych. Ta część pracy została podsumowana (6.6. Podsumowanie str. 341) w sposób dość ogólny, co powoduje pewien niedosyt. Warto byłoby dokonać zestawień np. w formie tabel (czy wykresów), a zatem byłaby to próba ilościowego ujęcia i zobrazowania zbadanych przestrzeni cmentarnych. Dodatkowo można było zamieścić porównania materiału ikonograficznego, którym Autorka dysponuje.

„Rozdział VII” (ostatni) jest formą podsumowania wątków opisywanych w dysertacji i ma formę metakomentarza do „Rozdziału VI”. Za zasadny i ciekawy uznaję wyłonienie najważniejszych kryteriów, które mogą służyć także przyszłym badaczom tematyki cmentarnej, a są to: język (jako obraz dwóch kultur), tłumaczenia formuł (w tym pomyłki językowe oraz odwzorowania), ale też bardzo ważne elementy znaczące przestrzeń cmentarza zanalizowane w kontekście pograniczności kulturowej.

Ostatnią częścią pracy jest „Zakończenie”, które jest bardzo krótkim (zbyt krótkim w mojej ocenie) podsumowaniem całości rozważań, w którym zabrakło refleksji dotyczącej tego, w jaki sposób zaproponowana przez Autorkę metodyka wypracowana podczas długotrwałych badań mogłaby być stosowana w dalszych badaniach (podejmowanych przez innych badaczy tematyki cmentarnej). Ciekawi mnie czy Autorka uznaje, że Jej sposób badania byłby możliwy do przeprowadzenia na terenie innych pograniczy np. polsko-niemieckich. Zatem pozwolę sobie na postawienie pytania – czy zaproponowana metoda może być uznana za uniwersalny sposób dokumentowania i typologizacji badania cmentarzy?

Pracę kończy obszerna „Bibliografia”, podzielona na źródła archiwalne i drukowane (przygotowane bardzo rzetelnie), „Słowniki i leksykony” (19 pozycji) oraz „Opracowania” (428 pozycji). W zbiorze opracowań zabrakło pozycji autorstwa Sławoja Tanasia, znawcy tematyki cmentarnej i zagadnień z zakresu tanatoturystyki. Proponowana przez badacza np. typologia cmentarzy, a przede wszystkim opisywanie przestrzeni sepulkralnej pod kątem walorów przyrodniczych i kulturowych byłaby znakomitym uzupełnieniem rozważań podejmowanych przez Autorkę na łamach recenzowanej dysertacji doktorskiej. Również omówienie przez Autorkę zagadnień walorów turystycznych przestrzeni cmentarnych mogłoby stanowić interesujące uzupełnienie pracy, a na pewno warto było pokusić się o refleksję nad tym, w jaki sposób można zarządzać dziedzictwem cmentarnym na obszarze województwa lubelskiego.

Praca została przygotowana bardzo rzetelnie, jest dobrze udokumentowana (co pokazuje Aneks zawierający dodatkowe wykazy, inwentarze, uzupełnienia oraz materiał fotograficzny). Przypisy (często w formie rozbudowanych, ciekawych komentarzy i uzupełnień zostały przygotowane poprawnie, zgodnie ze standardami obowiązującymi w pracach naukowych.

Konkluzja

Recenzowaną rozprawę doktorską uważam za ciekawą i wartościową pod względem naukowym, bardzo przydatną w środowisku akademickim, ale też w środowisku związanym zawodowo i amatorsko z ochroną krajobrazu kulturowego. Przestrzenie cmentarzy mają duże znaczenie symboliczne, pokazujące w jaki sposób w poszczególnych społecznościach i wspólnotach religijnych traktuje się zagadnienie pamięci (indywidualnej i zbiorowej) oraz upamiętniania (osób indywidualnych, ale też całej społeczności, wspólnoty). Stan ich

zachowania pozwala badaczom stwierdzać, czy pamięć jest żywa, czy zachowana jest ciągłość kulturowa, a wreszcie jak zmieniały się kody kulturowe. Zastosowana przez Autorkę metodologia traktująca cmentarz jako tekst kultury jest zasadna. Bardzo obszernie opisane uwarunkowania historyczno-polityczne i społeczno-religijne badanego obszaru (wschodniego pogranicza znajdującego się w granicach administracyjnych województwa lubelskiego) pozwalają na zrozumienie mechanizmów, które doprowadziły do wykształcenia się i trwania, przemian, zaniku przestrzeni cmentarzy prawosławnych i grekokatolickich.

Wysoko oceniam rozpoznanie przez Autorkę tak licznych źródeł dotyczących historii poszczególnych, badanych cmentarzy. Liczący kilkanaście tysięcy jednostek materiał fotograficzny jest niezwykle cennym dokumentem stanu zachowania cmentarzy z lat 2005-2020 i mam nadzieję, że został on (lub zostanie) właściwie zarchiwizowany i udostępniony. Praca stanowi istotny wkład w rozwój dyscypliny „nauki o kulturze i religii”, znacząco przyczyniając się do rozwoju studiów nad zagadnieniem pogranicza kulturowego w kontekście stanu zachowania materialnego dziedzictwa sepulkralnego.

Przedłożoną mi do oceny rozprawę doktorską autorstwa mgr Agnieszki Szokaluk-Gorczyicy pt. *Cmentarze prawosławne i grekokatolickie wschodniego pogranicza kulturowego (obszar województwa lubelskiego)*, oceniam **pozytywnie**. Tym samym stwierdzam, że praca spełnia wymagania stawiane pracom doktorskim w art. 13 ust. 1 *ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki*, wnioskując o dopuszczenie jej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

.....
dr hab. Anna Weronika Brzezińska, prof. UAM